

## Humanitar elmlər

UOT 82

**L.Z.Həsənova**

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti  
leylamuzi@gmail.com

### MİLLİ ROMANTİKLƏRİMİZİN YARADICILIĞINDA TÜRKÇÜLÜK İDEYALARI

<https://doi.org/10.30546/170899876.72.04.2024.001>

**Açar sözlər:** türkçülük, turançılıq, romantizm, ədəbiyyat, milli romantiklər

Məqalədə Azərbaycan romantizmini dünya romantizmindən fərqləndirən başlıca cəhətlər aydınlaşdırılmış və milli xüsusiyyətləri səciyyələndirilmişdir. Belə ki, Azərbaycan milli hərəkatının gücləndiyi, tənqidi realizm və maarifçi realizmlə bərabər irəlilədiyi bu mərhələdə romantizmin mövzu və problematikasında, estetik konsepsiyasında da müəyyən dəyişikliklər olmuşdur. XX əsrdə milli romantiklər deyərək səciyyələndirdiyimiz Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında xalqın keçmişi təsvir olunur, milli məsələdə işıqlandırılırdı. Ə.Hüseynzadə, A.Səhhət, Ə.Cavad, H.Cavid, A.Şaiq, Ə.Münzib, Ə.Cənnəti, Umqülsüm və b. şairlərin şeirlərində türkçülük, turançılıq və islamçılıq motivləri üstünlük təşkil edirdi. Beləliklə, Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında dünya romantizmindən fərqli olaraq yeni bir keyfiyyət yaranır və formalaşırdı. Bütün bu keyfiyyətlər isə xalqın milli ruhunu qaldırır, onu milli bir ideya ətrafında birləşməyə səsləyirdi. Bu faktor Cümhuriyyət dönməsində bir qədər də güclənərək ədəbiyyatda öz mövqeyini gücləndirmişdir.

**Л.З.Гасанова**

### ИДЕИ ТЮРКИЗМА В ТВОРЧЕСТВЕ НАШИХ НАЦИОНАЛЬНЫХ РОМАНТИКОВ

**Ключевые слова:** тюркизм, туранизм, романтизм, литература, национальный романтизм

В статье выясняются основные аспекты, отличающие азербайджанский романтизм от мирового романтизма, характеризуются его национальные особенности. Таким образом, на этом этапе, когда азербайджанское национальное движение укреплялось и развивалось наряду с критическим реализмом и просвещенным реализмом, произошли определенные изменения в теме и проблематике романтизма, а также в его эстетической концепции. В

XX веке произведения азербайджанских романтиков, которых мы характеризуем как национальные романтики, отражали прошлое нации, освещали национальный вопрос. Мотивы тюркизма, туранизма, исламизма преобладали в стихах А.Гусейнзаде, А.Саххата, А.Джавада, Х.Джавида, А.Шаига, А.Мунзиба, А.Джаннати, Умгюльсум и других поэтов. Таким образом, в творчестве азербайджанских романтиков создается и формируется новое качество, отличное от мирового романтизма. Все эти качества поднимали национальный дух народа и призывали к сплочению вокруг национальной идеи. Этот фактор усилился в годы республики и укрепил свои позиции в литературе.

*L.Z.Hasanova*

### **IDEAS OF TURKISM IN THE CREATIVITY OF OUR NATIONAL ROMANTICS**

**Keywords:** *Turkism, Turanism, romanticism, literature, national romanticism*

In the article, the main aspects that distinguish Azerbaijani romanticism from world romanticism are clarified and national characteristics are characterized. Thus, at this stage, when the Azerbaijani national movement was strengthened and progressed along with critical realism and enlightened realism, there were certain changes in the theme and problematic of romanticism, as well as in its aesthetic concept. In the twentieth century, the works of Azerbaijani romantics, whom we characterize as national romantics, depicted the past of the nation and illuminated the national issue. Turkism, Turanism, and Islamism motifs predominated in the poems of A.Huseynzadeh, A.Sahhat, A.Javad, H.Javid, A.Shaig, A.Munzib, A.Jannati, Umgölsum and other poets. Thus, a new quality is created and formed in the work of Azerbaijani romantics, different from world romanticism. All these qualities raised the national spirit of the people and called them to unite around a national idea. This factor became stronger during the Republic period and strengthened its position in literature.

Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm ədəbi cərəyanı dünya ədəbiyyatına nisbətən daha gec yaranıb inkişaf etmişdir. Lakin mahiyyət etibarilə milli romantizm deyə səciyyəvləndirdiyimiz Azərbaycan romantizmi təkcə yaranma tarixinə görə yox, həm də öz ideya-estetik xüsusiyyətləri ilə də digər xalqların romantizmindən xeyli fərqlənirdi. Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığı mövzu və məzmun baxımından zəngin və çoxçeşidli idi. Milli romantiklərimiz öz yaradıcılıqlarında bir çox bəşəri mövzulara toxunur, eyni zamanda, xalqın intibahını hər zaman daha üstün tuturdular. Azərbaycan romantizminin başlıca ideya istiqamətlərindən biri burada türkçülük ideyalarının hər zaman ön mövqedə olması idi. Bu isə Azərbaycan romantizmini dünya romantizmindən fərqləndirən və üstün

qılan əsas cəhət idi. Azərbaycan romantizmi qədim tarixə malik olan türkçülük məfkurəsi ilə bilavasitə vəhdət təşkil edirdi. XX əsr Azərbaycan romantizmi sözün əsl mənasında vətəndaş romantizmi idi. Azərbaycan romantizmi özündə millilik və ümumbəşəriyyəti birləşdirirdi.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan romantizmi poeziyada da yeni bir mərhələ kimi səciyyələnir. Onu səciyyələndirən faktorların ən başlıcası isə milli xüsusiyyətlərə malik olması idi. Azərbaycan milli hərəkatının gücləndiyi, tənqidi realizm və maarifçi realizmlə bərabər irəlilədiyi bu mərhələdə romantizmin mövzu və problematikasında, eləcə də estetik konsepsiyasında müəyyən dəyişikliklərin olması təbii hal idi.

XX əsr Azərbaycan romantizmi beş mütəfəkkir üzərində bərqərar olur: Əli bəy Hüseynzadə, Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi, Abdulla Şaiq və Abbas Səhhət! [8, s.32] Adlarını çəkdiyimiz romantiklər həm də türkçülük ideyalarını durmadan, yorulmadan yayan beş böyük türkçü idi. Eyni zamanda, romantiklərimizdən Əli bəy Hüseynzadə romantizmin nəzəri, H.Cavid isə fəlsəfi konsepsiyasını bilavasitə elan etmişdi. Romantizmin nəzəri və fəlsəfi xüsusiyyətləri isə “Həyat” və “Füyuzat”da nümayiş olunurdu.

Əli bəy Hüseynzadə XX əsr ədəbiyyatımızda türkçülük ideyalarını təbliğ edən əsas yazıçılarımızdan biri idi. Ədibin redaktorluğu ilə çap olunan “Həyat” və “Füyuzat” jurnalı romantizmin, eləcə də türkçülüyn təbliği cəhətdən əsas döyüş meydanı idi. Böyük mütəfəkkir “Həyat” qəzetinin hələ ilk nömrəsindən bu qəzeti “cəmiyyət və millət” üçün çıxardığını elan edir və sonadək də bu prinsipə sadıq qalır. Qəzetin ilk məqaləsi olan “Qəzetimizin məsləki” məqaləsində qeyd edir: “Türkün hər yerdə tərəqqi və təkamül ilə məsud olmağını arzu eylərik” [“Həyat” qəzeti, №1]. Əli bəy Hüseynzadə türkçülükdən danışan zaman, əlbəttə, ilk növbədə ana dili problemini qaldırır, qədim tarixə və zənginliyə malik olan bu dilin qorunmasının vacibliyinə diqqəti cəkirdi. Ədib öz məqalələrində tez-tez bu məsələyə toxunur və türklüyə xidmət nümunəsi göstərirdi. “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” silsilə məqalələrində də Əli bəy Hüseynzadə yenə türk xalqlarının şanlı tarixindən, keçmişindən söz açmış, türklərin keçmişi və bu günü haqqında mühüm elmi, maarifçi və siyasi ideyalar səsləndirərək türklüyü bir irq kimi qələmə vermişdir. “Həyat” qəzeti bağlandıqdan sonra isə Hüseynzadə öz türkçülük ideyalarını “Füyuzat” məcmuəsində davam etdirmişdir. “Füyuzat”da türkçülük daha çox bədii aspektdə öz əksini tapırdı. Bu jurnalda romantizmin nümayəndələrindən H.Cavid, M.Hadi, A.Şaiq, Ə.Cənnəti və başqaları öz şeirlərində türkçülük düşüncəsini ifadə edirdi. Bu şairlər Əli bəy Hüseynzadənin bu yolda açdığı cığırda gedərək əsərlərində türklük duyğusunu yaşatmağa çalışırdılar. Əli bəy Hüseynzadənin əsasını qoyduğu dil konsepti M.Hadi və H.Cavidin poetik dilinin özəyini təşkil

edirdi. M.Hadi “Füyuzat” jurnalının ilk sayından başlayaraq ortaqlıq türkçədə millət, vətən, hüriyyət, türkçülük mövzusunda şeirlərini dərc etdirirdi. Jurnalın ilk sayında şairin dərc etdirdiyi “Fünun və maarif” şeirində şair yazır:

Biz ol ərbbi-himmət milləti-islamiyanız kim,  
Bizim əcdadı-alimiz cahangirani-dövrandır.  
Fəzayi-ərşi rüfətdə uçan şahinləriz biz kim,  
Şikaristanimiz Əndəlisu Hindu, Çin, Turandır.  
Edin dər yad, millət dövrü-alül, ali-islami,  
Şu ədvəri-təməddün bizlər üçün ən böyük şandır [6, s.91].

Ümumiyyətlə, M.Hadinin yaradıcılığında türkçülük konsepsiyası şairin Türkiyədə yaşamasından sonra daha da intensiv xarakter alır. Yaradıcılığının ilk illərində bir qayda olaraq, M.Hadi “aləmi-islam”, “milləti-islam” ifadələrini tez-tez işlədirdisə, bundan sonra türk adını daha çox işlədir, hətta işlətməklə qalmır, türklüyü, onun şanlı tarixini, şöhrətini bilavasitə tərənnüm etməyə başlayır. “Türkün nəğməsi”, “Məfkureyi-alİYəmiz”, “Zəfəri-nahiyəyə doğru” və s. şeirlərində türklərin tarix boyu türklüyü yaşatmaq üçün apardığı mübarizəni təqdir və tərənnüm edirdi. “Zəfəri-nahiyəyə doğru” şeirində şair gəncləri, əsgərləri vətən uğrunda, türklük uğrunda mübarizəyə səsləyir, bu yolda ölməyin və öldürməyin müqəddəs olduğunu bəyan edirdi:

Mərd olan əsgərliyi təqdir edər əzyan ilə,  
Əsgər olmaq bir fərzdür hər möminə Quran ilə.  
Əsgər olmaq bir şərəfdür, türk üçün, islam üçün,  
Əsgəriyyətlə yaşat millət həyatı şan ilə.  
Daima türk oğlu hifz etmişdir öz namusunu,  
Öldəki süysü-şücaət, dildəki iman ilə [6, s.112].

Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmin ən görkəmli nümayəndələrindən olan H.Cavidin yaradıcılığında isə türkçülük və turançılıq əsaslı bir konsept təşkil edir. Həm poetik dil, həm də mövzu cəhətdən, türkçülük, türklər, onun tarixi, keçmişi, eləcə də bu günü və gələcəyi şairin yaradıcılığının əsasını təşkil edir. H.Cavidin dili, qaldırdığı problemlərlə yanaşı, yaratdığı obrazlar da türkçülüüyü təmsil edirdi. Şairin yaradıcılığının ilk illərinin məhsulu olan “Hərb və fəlakət”, “Çoban türküsü”, “Bilməm kimə” və s. şeirləri türkçülük ruhunu təmsil edən, bu səpgidə yazılmış nümunələrdir. “Hərb və fəlakət” şeirində türklərin şanlı keçmişindən söhbət açan şair indi ona qarşısında duran hərbin gətirdiyi fəlakətləri təsvir edirdi:

Bunu gördükdə qonşu dövlətlər,  
Məmləkətlər, zavallı millətlər  
Həp boynu bükdü, türkə yalvardı,  
Mərhəmət gördü... canı qurtardı.

Sora lakin bu mərhəmət, bu aman,  
İştə tarix!.. Türkə verdi ziyan.  
Qavrulub əski sızlayan yaralar,  
Fısqırıb durdu odlu qumbaralar [4, s.65].

H.Cavidin türk düşüncəsini yaşatdığı, türkün keçmişini yad etdiyi şeirlərindən biri də “Qoca bir türkün vəsiyyəti” adlı əsəridir. Şeirdə müəllif ömrünün sonlarına yaxınlaşdığını hiss edən qoca bir türk obrazı təsvir etmişdir. O, gəncləri başına toplayıb bir türkün necə yaşayıb və yaşamalı olduğunu onlara vəsiyyət edir. Əlbəttə, burada Cavid öz düşüncələrini qocanın dili ilə gənclərə çatdırmışdır. Bunlardan biri sevgi ilə yaşamaqdırsa, digəri yer üzünü qardaş bilərək insan qanı tökməməkdir. Türkün vəsiyyətində doğru yoldan şaşmamaq, zülmə qarşı çıxmaq, ədalətli olmaq, mərd, igid olmaq, kimsənin qəlbini qırmamaq, öz haqqını bilmək və s. kimi mühüm xarakter xüsusiyyətləri vardır. Göründüyü kimi, H.Cavid təkcə türkü və türklüyü təbliğ etməklə kifayətlənməmiş, böyük şair həm də həqiqi bir türk necə olmalıdır, hansı insani keyfiyyətləri özündə daşımalıdır kimi mühüm məsələlərə də aydınlıq gətirmişdir.

Yaradıcılığında tez-tez türkçülük ideyalarına rast gəldiyimiz milli romantiklərimizdən biri də A.Səhhətdir. Şairin yaradıcılığında türklük və türkçülük ideyaları vətən mövzusu ilə vəhdət təşkil edir. A.Səhhət “dahiyyə-zim” adlandırdığı Əli bəy Hüseynzadənin türkçülük konsepsiyasını davam etdirməkdən çəkinmir, türklük, millət kimi aktualıq kəsb edən mövzularda yazıb-yaradırdı. Şair “Müsəlman ürəfaları” şeirində Qərbə meyil edənləri, eyni zamanda Qərbi təqlid edənləri açıq-aşkar tənqid edir, onları öz dilini, millətini sevməməklə ittiham edirdi. Şairin bu səpgidə yazılmış başqa bir şeirinə nəzər salaq:

Türklük, islamlıq iddiası ilə,  
Öz dilin bilmək istəyən yoxdur.  
Əcnəbi ruhunun havasılə,  
Vətənin, millətin sevən yoxdur [10, s.125].

Abdulla Şaiqin də əsərlərində türkçülük ideyaları öz orijinallığı ilə diqqəti çəkir. Şair yaradıcılığında aktualıq təşkil edən türkçülük, türklük məfkurələri ilə hər zaman xalqı birliyə səsləyir, türk oğlunun sarsılmaz gücünü nümayiş etdirirdi. “Birləşəlim, türk oğlu, bu yol millət yoludur” deyən şair birlik olmağın, vətəni, milləti qorumağın vacibliyini nəzərə çatdırırdı. Şairin “Türk çələngi” adlı kitabında türklüyə aid şeirləri yer almışdır. Bu cəhətdən A.Şaiqin “Yeni ay doğarkən” şeiri xüsusilə diqqətəlayiq bir əsərdir. Burada şair bir növ türkçülüyn bədii salnaməsini yaratmağa çalışmış, türk qiyafəsində alicənab qadın oğlu olan Yavuzu təsvir etmişdir. Şeirdə eyni zamanda türk dünyasının yeddi dövlətini müəllif yeddi ölkə simvolu ilə obrazlaşdırır. Görkəmli alim V.Osmanlı bu şeiri türklük

mövzusunda yazılmış ən gözəl şeirlərdən biri kimi səciyyələndirərək yazır: “Romantik qəhrəmanın belə halda “bən istəmə yeddi ölkə qovuşsun bir-birinə”, – istəyi şairin özünün yeddi Türk dövlətinin birləşməyi istəyidir. Romantik qəhrəmanın yeddi ölkənin birləşib günəş kimi işıq saçması şairin yeddi türk dövlətinin, bütünlükdə Türklərin birləşib nurlanması arzusudur” [9, s.110].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra romantiklərin yaradıcılığında türkçülük motivləri daha da güclənmişdir. Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz yazıçılarımızla yanaşı, Ə.Cavad, C.Cabbarlı, Umqülsüm, Əli Yusif və b. yaradıcılığında türk, türkün tarixi, bu günü və s. kimi mövzular əsas təsvir obyektinə çevrilmişdir.

Öz yaradıcılığında türk və türkçülük mövzularını daim ön planda tutan Ə.Cavad “Çırpınırdı Qara dəniz” şeirində dalğalanan türk bayrağı ilə fəxr edərək bunu bütün dünyaya göstərmək istəyir. Poetik bir sənət abidəsi olan bu əsər təsadüfi deyil ki, kiçikdən böyüyə hər kəsin dillər əzbəridir. Əhməd Cavadın “Ey əsgər”, “Şəhidlərə”, “Mən bulmuşam”, “Türk ordusuna”, “Türk bayrağına”, “Dərdim” və s. yüzlərlə şeirlərində də türkçülük, türk düşüncəsi tərənnüm edilir, türk ordusunun apardığı azadlıq mübarizəsi alqışlanırdı. “Yürü, yürü batan günün üzünə” adlı şeirində şair Türkün bayrağından iftixarla söz açaraq yazır:

Ey Türk, bana sevda çiçək bu şeylər,

Göydə hilal, yerdə sənin sancağın!

Durnalarla göndərdiyim salamı

Yetirdimi, sana ninen torpağı?!

Yürü, yürü batan günün izinə! [3, s.129]

Şair Umqülsümün şeirlərində türk düşüncəsi sanki həyatın özündən doğurdu. Azərbaycan Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra türklük bir qədər də artmış, türk dili dövlət dili elan edilmişdi. Umqülsümün “Ey türk oğlu” şeiri bu cəhətdən diqqəti cəlb edir. Şeirdə şair türk bayrağı ilə bağlı romantik düşüncələrini qeyd edir, türklərin hörmətindən, izzətindən söz açır:

Ey türk, sen ey qəhrəman, yiğit oğlu Turanın!

Şanlı, yüksək babanın öyüdünü unutma,

Sən də yürü o yolu.

Yürü, əvət özünü heç şeydən qorxutma,

Yürü, əvət bir daha təməddünün, ürfanın

Ülvi duyğular versin Türkün həssas qəlbinə

Hörmət, izzət aldırısın böyük Turan elinə [10, s.58].

Azərbaycan romantiklərindən Ə.Münzib, S.Mənsur, Ə.Cənnəti, Ə.Kamal, Ə.Səburun yaradıcılığında da türkçülük ideyalarına rast gəlmək mümkündür. Hətta bir çox hallarda türklük və türkçülük ideyası bu şairlərin şeirlərinin ana xəttini təşkil etmişdir. Ə.Münzibin “Azərbaycan”, “Öyüd”,

“Qazi Ənvər Paşa”, “Yuğ qığılcımı” və s. şeirlərində türkçülük, vətən, millət anlayışları poetik-romantik təsvir obyektinə çevrilir. “Əməlpərvəranə bir xatirə” şeirində isə şair türklüyün nişanəsini ali bir səviyyədə təsvir və tərənnüm edərək öz romantik düşüncələrini oxuculara çatdırır.

Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük ideyaları əsas etibarilə əsrin dördüdə biri qədər davam etmişdir. Bolşeviklərin Azərbaycanı işğal etdiyi 1920-ci ildən sonra da türkçülük konsepsiyası C.Cabbarlı, Umğülsüm, Ə.Cavad poeziyasında simvollarla özünə poetik yol tapa bilmişdir. Türkçülük mövzusu açıq şəkildə isə H.Cavidin “Peyğəmbər”, “Topal Teymur” və b. dram əsərlərində, eləcə də faciələrində öz bədii ifadəsini tapmışdır.

### **ƏDƏBİYYAT**

1. *Azər T.* Əli bəy Hüseynzadə. Bakı: Letterpress, 2014, 544 s.
2. *Azər T.* Cavidnamə. Bakı: Elm və təhsil. 2010, 576 s.
3. *Cavad Ə.* Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 440 s.
4. *Cavid H.* Əsərləri: 5 cildə, I c., Bakı: Elm, 2007, 298 s.
5. *Əhmədov B.* XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı: 3 cildə, II c., Bakı: Elm və təhsil. 2011, 480 s.
6. *Hadi M.* Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 234 s.
7. *Hüseynzadə Ə.* Seçilmiş əsərləri. 2 cildə: II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 481 s.
8. *Kəngərli A.* Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük. Bakı: Elm, 2002, 332 s.
9. *Osmanlı V.* Azərbaycan romantizmi: 2 cildə, I c., Bakı: Elm, 2014, 464 s.
10. *Səhhət A.* Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider. 2005, 456 s.
11. *Umğülsüm.* Əsərləri. Bakı: Letterpress. 2010, 268 s.

Redaksiyaya daxil olub 16.11.2024